

УДК 291.12

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІЇ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ростислав Процюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Центральною проблемою, яка ставиться у статті, є дослідження впливу релігійної ідентичності нації на процеси становлення громадянського суспільства. Релігійна ідентичність розглядається як одна із складових ширшої національної ідентичності, яка формує націю як уявну спільноту. Релігійна ідентичність тлумачиться нами у двоякому розумінні: як стан спільності уявлень у суспільстві щодо його релігійної сфери і як процес фоормування такої спільності у перехідних суспільствах, що перебувають на етапі формування політичних націй.

Ключові слова: громадянське суспільство, релігійна ідентичність, національна ідентичність, суспільство перехідного типу, уявна спільнота, солідарність і доповнюваність.

Практика соціальних перетворень у країнах із суспільствами перехідного типу змусила переосмислити багато положень у класичній теорії ліберальної демократії, результатом чого став, як зазначає Дж. Кін, «радикальний інтелектуальний поворот у бік категорії громадянського суспільства» [4, с. 78]. На теренах колишнього СРСР, де, на відміну від країн Центрально-Східної Європи, процеси становлення відкритих суспільств супроводжуються активними націотворчими процесами, постала теоретична проблема узгодження концепцій громадянського суспільства й націоналізму (у його широкому розумінні). Для українського суспільства одним з основних чинників, які визначають формування новітньої української нації, є питання релігійної ідентичності. Без внутрішнього прийняття такої ідентичності суспільство залишається поділим, позбавленим стійкого відчуття спільності, яке, у свою чергу, є винятково важливим для такого типу уявної спільноти, якою є нація [1, с. 24]. З іншого боку, формування розвинутого громадянського суспільства без розвитку політичної нації видається проблемним. Це зумовлено тим, що принципи верховенства права, публічності, засадничі для політичної нації, є визначальними і для розвитку громадянського суспільства. В українській ситуації їхнє формування мусить бути паралельним, тому усунення перешкод на шляху націотворення є стимулом для розвитку громадянського суспільства, і навпаки.

Вплив релігійної ідентичності нації на формування громадянського суспільства в українській суспільствознавчій думці досліджено порівняно мало. Заслужують на увагу праці М. Мариновича та О. Турія, у яких ідеться про роль церков у посткомуністичних суспільствах та пошук релігійної ідентичності. Цікавими є ро-

боти Л. Ярмол про правові аспекти свободи совісті й віросповідань у відкритому суспільстві. Співвідношення нації, націоналізму і громадянського суспільства проаналізували Дж. Кін, Е. Шилз, Б. Андерсен, вітчизняні дослідники А. Колодій, А. Карась. Однак релігійний аспект націотворення, а також його співвіднесеність із процесами формування громадянського суспільства, вивчено недостатньо.

Центральною проблемою, яку порушуємо в статті, є дослідження впливу релігійної ідентичності нації на процеси становлення громадянського суспільства. Релігійну ідентичність розглядають як одну зі складових ширшої національної ідентичності, що формує націю як уявну спільноту [1, с. 22]. Ми трактуємо релігійну ідентичність у двоякому розумінні: як стан спільності уявлень у суспільстві щодо його релігійної сфери і як процес формування такої спільності в перехідних суспільствах, що перебувають на етапі формування політичних націй.

Активне поживавлення інтересу до теорії громадянського суспільства в останні двадцять років засвідчило загалом значну трансформацію саморозуміння людини в сучасному соціальному середовищі, а також формування нової філософської парадигми тлумачення змісту колективних акцій і природи суспільних, національних і державних спільнот. У цьому контексті актуальними є проблеми ролі церкви в процесах формування громадського суспільства, передусім питання, наскільки релігія й церква можуть бути основою суспільної єдності в умовах розвинутого відкритого й перехідного суспільств. Ця проблема є однією з ключових у становленні модерної української нації.

Єдність народу була для українців упродовж століть сепарації однією з найбажаніших мрій, однак по її здійсненні з'ясувалося, що в політичній, економічній, культурній, а особливо релігійній сферах є чи не більше відмінностей, аніж спільностей. Цікавий факт: українці не усвідомлювали цих відмінностей, тішачи себе надією, що утворення спільної держави покладе край усім негациям, згуртує націю, породить новітній тип українця-будівника, свідомого свого призначення й мети, непідвладного суперечностям, які нав'язували політичні гегемони. Однак це виявилось найбільшою ілюзією, крах якої серйозно зашкодив розвитку держави, адже вплив національної єдності на формування повноцінного громадянського суспільства є незаперечним: без неї неможливо досягнути солідарності в суспільстві, а це, як відомо, одна з визначальних умов формування громадянського суспільства. Марно сподіватися збудувати сильну й економічно успішну державу лише на підвалинах суто економічних, метою якої був би добробут і тільки добробут, ігноруючи об'єктивні чинники партикуляризації суспільства.

Феномен національної ідентичності є складним і має багато рівнів та компонентів, одним з визначальних серед яких, особливо для держави перехідного типу, є релігійна ідентичність нації. Конфесійна гомогенність суспільства в країні перехідного типу є великим благом: коли ще не існує традицій віротерпимості й мирного (а не вмиротвореного) співіснування конфесій, коли стан релігійного плюралізму не став внутрішньо прийнятним, засадничим положенням того чи іншого суспільства, сакральну різноманітність неминуче сприйматимуть як виклик

національній ідентичності, а отже, вона буде суттєвим дестабілізатором у суспільстві.

Спробуємо розглянути ситуацію по-іншому: чи є конфесійна гетерогенність чинником, що визначає неможливість створення повноправного громадянського суспільства? Для цього звернімося до досвіду країн, які це суспільство вже розбудували. Для Західної Європи ідентичність релігійна майже завжди збігається з національною, натомість у деяких мікрорегіонах, зокрема в Північній Ірландії, гетерогенність не тільки не дає змоги сформувати яку-небудь єдину спільність, а навіть призводить до серйозних конфліктів. Треба, звичайно, постійно враховувати, що сучасні релігійні проблеми в Європі є наслідком політичних процесів, і на них лежить відбиток негrecного ставлення нації одна до одної в минулому, однак сьогодні проблема все ж має релігійний у своїй основі характер.

Навіть найрозвинутіші відкриті суспільства не позбавлені проблем, пов'язаних з етнічною й релігійною неоднорідністю. Як засвідчує аналіз, у Сполучених Штатах Америки, які мають тривалу демократичну традицію, простір громадянського суспільства впродовж довгого часу охоплював лише євроамериканців: у США завжди були етнічні групи, що перебували за бортом корабля успішного розвитку країни. Проблема поступового й органічного прийняття цих груп громадськістю була і залишається найскладнішою проблемою суспільства у США. Окрім того, провідні американські соціологи виокремлюють проблему Чорної (Афро-американської) церкви в контексті її особливої ролі як у суспільстві, так і для самої афро-американської спільноти.

Докладно розглянув цю проблему американський соціолог Лоуренс Мамає (Lawrence Mamiya) в праці «Християнство і громадянське суспільство: Виклики перспективі Чорної церкви». Мамає наголошує на специфіці афро-американської культури й досвіді Чорної церкви у США. Він виокремлює три виклики, що їх поставила афро-американська спільнота перед загальним християнським рухом, які, зрештою, характерні і для інших маргіналізованих етнічних груп у США [8, с. 42–61].

По-перше, чорні змушують своє християнство бути більш «християнським», аніж біле християнство, оскільки на ньому відчутно відбивається расизм, як у теології, так і в практиці. Згодом це може призвести до того, що в ХХІ сторіччі Афро-американська церква буде ще більше поділеною, ніж біла протестантська.

По-друге, Чорна церква розглядає себе як модель «освяченого» урядування в афро-американській спільноті. Церква справді відіграє життєво важливу роль у всіх сферах чорної спільноти, подібну до тієї, яку відігравала протестантська біла церква на ранніх етапах становлення американського суспільства. Однак чи сама чорна спільнота в майбутньому маргіналізує Чорну церкву, чи вона слугуватиме моделлю відродження всього церковного життя у США – залишається відкритим питанням.

Нарешті, Мамає пише, що роль Чорної церкви виявляється в прощтовхуванні ідей полікультуралізму, ревізії історії й соціальних змін в американському суспільстві. Однак оскільки воно залишається вірним ідеалам моральної й полі-

тичної інтеграції, то важливо простежити, як співвідносяться позиції теоретиків Чорної церкви з іншими визвольними рухами й проблемами моральної та епістемологічної інтеграції [8, с. 42–61].

Аналогічну проблематику розглядає і Родні Петерсен (Rodney L. Petersen) у праці «До кого і як ми звертаємося» в контексті проблеми теологічної освіти в Сполучених Штатах [9, с. 15–25]. Отже, вимальовується цікава з погляду функціонування громадянського суспільства проблема: проблема творення маргіналізованими групами суспільства в суспільстві, у якому церква відіграє вирішальну роль. Спроба редукувати цю проблему до рівня теорії соціальної групи навряд чи допустима: адже соціальна група виокремлюється за певною ознакою, яка визначає її якісну відмінність, у цьому разі маємо справу зі значно складнішим утворенням, яке формується на расовій (чи етнічній) основі, однак виконує функції, властиві багатьом іншим соціальним інститутам.

Чорна спільнота Америки через свою відкинутість і неприйняття громадянським суспільством почала творити свій, відмінний тип спільноти, який давав би змогу як ефективно протидіяти процесам дискримінації, так і стати тим ґрунтом, на якому почне виростати нове, хоч і виховане на негативістському ставленні до існуючого ладу, але з чіткими переконаннями на самореалізацію в ньому, покоління.

Однак щось повинно було стати основою такої єдності, основою позитивною, яка підняла б дух і стала базисом нової ідентичності, потрібна була ідеологія, що згуртувала б деморалізовану, невпевнену у власних силах етнічну спільноту. Також життєво необхідною була організація, яка обстоювала б інтереси чорних і сприяла б їхньому просуванню в різних сферах соціального життя. Але афроамериканці не мали численного прошарку інтелектуалів, що виконали б цю місію, як не було в них і фінансової потуги здійснити (зважаючи на колосальні розміри чорної «меншості» у США) такі значні організаційні заходи. Тому Чорна церква почала перебирати на себе невластиві власне сакральній організації функції, оскільки вона була єдиним суспільним інститутом чорних, що й призвело до тих її особливостей, які виокремив Л. Мамає.

Як засвідчує приклад Чорної церкви у США, релігія (а точніше – церква) може стати для маргіналізованих груп основою ідентичності, формуючи їхню солідарність. І навіть більше: церква стала для них певною підструктурою громадянського суспільства, яка забезпечує інтеграцію до нього афроамериканців високого інтелектуального та професійного рівнів і захист та соціальну реабілітацію найменш успішних.

Не можна оминати й іншої позитивної ролі Чорної церкви для громадянського суспільства у США: хоча претензії, які вона висуває до суспільства, вагомі, усе ж відбувається конвекція ціннісних основ, долучення чорної громади до того базису, що визначає солідарність громадянського суспільства у США.

Однак релігійна спільність забезпечує стійкість спільноти у відкритому суспільстві лише на вузькотериторіальному рівні (поселення, райони), де є змога особистого чи опосередкованого знайомства. Воно реалізується не просто через спі-

льність цілей, а радше через довіру до свого одновірця: його дія є прогнозованою і її сприймають як потенційно доброзичливу, а іновірця – як несподіваного й потенційно агресивного.

Нація є уявною спільнотою, у якій жоден її член не може знати всіх інших. Тому можна говорити тільки про релігійну ідентичність як спільність уявлень членів спільноти про те, якою має бути релігійна сфера цієї спільноти.

Крім того, для громадянського суспільства в його американському варіанті характерний вплив великого бізнесу, який стирає відмінності, зумовлені конфесійною гетерогенністю: якщо необхідною умовою конституювання громадянського суспільства, за Гелнером, є економічно незалежна модуляція людини, що вільно реалізує власну підприємницьку ініціативу [2, с. 69–70] і ця сфера реалізації є ареною накопичення капіталу, то вплив гетерогенності є політичним на регіональному рівні. У ситуації з транснаціональними корпораціями цей поріг переступають, а цінності, які постулюють, є іншими.

Отже, для розвинутого громадянського суспільства західних демократій релігійна ідентичність нації не є тим чинником, що регламентує його формування на макрорівні. Передусім громадянське суспільство визначається набором цінностей іншого характеру: отриманням бажаного високого рівня добробуту за посередництва вільної реалізації ініціативи в економічній сфері. Водночас маргіналізовані групи творять свої спільноти, основою яких є церква цієї спільноти, яка перебирає на себе багато функцій інших соціальних інститутів громадянського суспільства, поза якими опинилися її члени.

Однак у цьому разі спільна віра (християнство) сприяє поступовій інтеграції маргіналії до суспільства, хоча їхня позиція в ньому є внутрішньо суперечливою: церква переконала їх у їхній рівності та гідності, однак у своєму щоденному житті вони повсякчас протиставляють себе білим [8, с. 49].

Що ж до перехідних суспільств, яким є й українське, то релігійна ідентичність нації є важливим стимулом формування громадянського суспільства.

По-перше, перехідні суспільства завжди відчувають брак підвалин солідарності суспільства. Цінності, що формували їх у період авторитаризму чи тоталітаризму, заважають побудові громадянського суспільства, оскільки є замкнутими на певній ідеології. Релігійні цінності в цьому разі замінюють їх, утворюючи значно ліберальнішу – щодо відкритості суспільства – його основу.

По-друге, для авторитарного, тим паче тоталітарного, суспільства характерна виняткова атомізація [6, с. 70], де людину бачать лише в контексті належності до держави, а стосунки з іншими індивідуумами – через їхнє співвідношення з державою. Релігія, яка наголошує передусім на особистій (а не егалітарній) відповідальності перед Богом, «відриває» людину від поклоніння державі, долучаючи її до не опосередкованого нею суспільства: християнська церква, а надто протестантизм, акцентує увагу на адекватному розділенні сфер духовного й суспільного.

По-третє, християнська система цінностей, навіть у дуже генералізованому вигляді і спрощеному їх трактуванні й способі передавання, надається до створен-

ня комфортної, взаємотолерантної атмосфери в суспільстві [9, с. 19], яка стимулює не детерміновану державою активність індивідів.

По-четверте, релігійна спільність (у разі надання великої ваги цьому чинникові) у територіальних громадах низького порядку є своєрідним кодом «свій-чужий», який визначає психологічну комфортність у сприйнятті нових партнерів у бізнесі, таким чином пожвавлюючи як економічну, так і інші види активності членів суспільства. Крім того, церковна громада в деяких сепарованих місцевостях була, завдяки високому ступеневі довіри, «мікропрототипом» громадянського суспільства: високий рівень солідарності визначався бажанням загального блага на засадах християнської моралі й любові, а доповнюваність – взаємодопомогою членів громади у вирішенні особистих питань.

По-п'яте, релігійна ідентичність нації є могутнім чинником трансформації авторитарного масового суспільства в громадянське через усвідомлення власної сутності, тотожності й цінності як нації. Зазначимо, що релігійна ідентичність не визначає цілковито ідентичності національної, однак усуває низку вагомих причин у її становленні.

Українське суспільство, на нашу думку, перебуває на етапі пошуку нової релігійної ідентичності нації. Колись конфесійно гомогенне, греко-католицьке в Галичині та православне на решті території країни, тепер стало виразно поліконфесійним.

Можна виокремити кілька аспектів проблеми розмитості релігійної ідентичності українців [5, с. 220–223].

Релігійну свободу, притаманну українському суспільству, частина суспільства оскаржила за втрату ідентичності. Під її тиском 1993 р. прийнято поправки до закону про свободу совісті, які, з погляду міжнародних стандартів права людини, суттєво обмежували свободу закордонних релігійних місій. Це була спроба держави виставити захисний екран перед місцевими церквами, які та сама держава штучно ослабила. Однак такий «захист» з певного погляду рівнозначний консервації за давнених недуг. Багато говорячи про шкідливий вплив місіонерства, ніхто не згадує про позитивні його риси, зокрема конкурентну боротьбу, яку спровокували західні місіонери і яка змусила наше духовенство шукати нові шляхи впливу на свою паству.

Розмаїтість християнських держав і конфесій українське суспільство сприймає не як конфесійний плюралізм, з яким, урешті-решт, треба було б змиритися, а як розкол, тимчасове порушення норми, що потребує виправлення. Колективна пам'ять народу зберігає образ єдиної Київської церкви, яка одна мала б успадкувати статус помісної. Однак в Україні щодо цього склалася своєрідна ситуація, яка зберігає status quo: варіанти об'єднання, що наголошують на об'єднавчій волі народу, неспроможні – через слабкість такого волевиявлення: релігійність пересічного українця є дуже невизначеною, а варіанти, де держава брала б на себе таку роль, наштовхуються на демократичність законодавства. Унаслідок цього в Україні склалася унікальна ситуація: релігійне обличчя країни визначають не державна доктрина чи політика релігійного керівництва, а самовідтворювальні

процеси взаємотолерування релігійних груп, їхнє взаємопроникнення й узгодження інтересів.

Суттєвою проблемою є бачення єдності церкви як поглинання однією, на основі якої здійснюється об'єднання, інших церков-суперниць. За цих умов релігійна свобода є перешкодою для реалізації такої моделі єдності. Релігійна свідомість українства все ще не сприймає Україну як місце зустрічі трьох головних гілок християнства – православ'я, католицизму та протестантизму. Визначаючи очевидну роль православ'я в конституюванні релігійної свідомості українства, водночас протестанство й католицизм часто трактують як чужі й навіть ворожі українству, як наслідок експансії й придушення власної церкви. У цьому аспекті багато хто розглядає релігійну ідентичність української нації як «очищення» її від сторонніх впливів.

Однак така позиція навряд чи є сутнісно українською: наявність трьох гілок християнства упродовж століть є фактом, і його не можна трактувати як аномалію. Складність сприйняття протестантизму на українському ґрунті визначається тим, що протестантизм завжди стояв осторонь проблем українського національного самовизначення, на відміну від Європи, де ранній протестантизм сприяв національно-визвольним рухам.

У нинішній релігійній ситуації в Україні навряд чи доцільно говорити про збереження релігійної ідентичності. Тривале, протягом століть, перебування в силових полях російського православ'я, яке намагалося елімінувати в українській церкві все національне, помітно спотворило релігійну ідентичність. Тому втрату релігійної ідентичності українства не можна трактувати однозначно як негативний чинник: в умовах релігійної свободи її можна сприймати як перший крок до пошуку нової релігійної ідентичності українства. Варто зазначити, що пошук нової релігійної ідентичності в Україні не супроводжується виявами фундаменталізму, шовінізму й порушеннями прав людини. Поліконфесійність є активним стримувальним чинником, що унеможливлює розвиток фундаменталістських тенденцій.

Завдяки режиму відкритості й релігійної свободи Україна отримала такі сприятливі передумови для віднайдення власної релігійної ідентичності, яких ніколи не мала. Тому поліконфесійність українського суспільства не є перешкодою відновлення втрачених ідентичностей, а навпаки, є основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [5, с. 23].

У цьому контексті проступає складність одержання того позитивного впливу на формування громадянського суспільства, що його забезпечує конфесійна гомогенність суспільства. Окрім того, значна частина суспільства сприймає її як виклик національній ідентичності, доказ неспроможності українства досягти спільних засад єдності. У контексті проблем релігійної ідентичності українства, мабуть, годі шукати підвалин побудови громадянського суспільства в Україні на засадах конфесійної гомогенності. Але можна визначити неабиякий позитив у тому, що українське суспільство не відчуває суттєвих перешкод для його побудови саме з причин поліконфесійності, адже існує чимало прецедентів, де «завдяки» їй суспільство було дуже серйозно розчленованим.

Однак чи можна на основі цього відкидати будь-який позитивний вплив сакрального життя в Україні на формування громадянського суспільства? Його становлення супроводжуватиметься пошуком нової релігійної ідентичності українців, і яким би не був його результат (конфесійна гомогенність чи, радше, внутрішньо прийнята поліконфесійність як визначальна засада релігійного життя), вона неодмінно стане одним з основних вимірів єдності й відкритості українського суспільства.

Аналіз розглянутої проблеми дає змогу сформулювати низку висновків.

– Під релігійною ідентичністю треба розуміти певну спільність уявлень членів суспільства про його релігійну сферу. При цьому релігійна ідентичність нації може бути як конфесійно гомогенна, так і плюралістична. Основне, щоб цей стан прийняли в суспільстві, щоб не було його оскарження й ревізіонізму.

– У суспільствах перехідного типу, де формування громадянського суспільства відбувається паралельно з процесами становлення політичних націй, релігійна ідентичність нації має суттєве значення для обох цих процесів.

– В умовах перехідних суспільств конфесійна гомогенність є сприятливим фактором для становлення нації й громадянського суспільства, щоправда, лише в разі виконання норм верховенства права щодо свободи совісті. Інакше відбуватиметься ущемлення нетрадиційних релігійних організацій.

– Українське суспільство перебуває на етапі пошуку власної релігійної ідентичності. Існують різні погляди на її майбутній характер, однак найважливішим є відсутність відкритих релігійних конфліктів. Це позитивно впливає на процеси націотворення, сприяє формуванню щораз вищого рівня спільності поміж українцями, що, у свою чергу, є необхідною умовою становлення громадянського суспільства.

-
1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.
 2. *Гелнер Э.* Условия свободы. – М., 1998.
 3. *Горяча М.* Роль конфесій у демократизації українського суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 323–329.
 4. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: КІС, 2000.
 5. *Маринович М.* Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219–224.
 6. *Світа Г.* Концепція громадянського суспільства: історія та сучасність // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 63–73.
 7. *Bellah R.N.* How to Understand the Church in an Individualistic Society // Christianity & Civil Society. – Boston, 1996. – P. 1–13.

8. *Mamiya L.W.* A Black Church Challenge to and Perspective on Christianity and Civil Society // *Christianity & Civil Society*. – Boston, 1996. – P. 42–61.
9. *Petersen R.L.* To whom and how are we speaking? // *Christianity & Civil Society*. – Boston, 1996. – P. 15–25.

RELIGIOUS IDENTITY OF THE NATION AS A FACTOR OF BECOMING A CIVIL SOCIETY

Rostyslav Protsiuk

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1
L'viv 79602, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

Consideration of a nation religious identity's influence on civil society's establishing processes is considered in the article. We consider religious identity as a part of national identity, which forms nation as imagined community. The religious identity is considered in two ways: as a state of unity of notions in a society concerning the religious sphere, and as a process of forming of such a unity in transition societies.

Key words: civil society, national identity, religious identity, transition society, imagined community, solidarity, subsidiarity.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004